

Олена Пасічник, аспірант

**Концепція героя
в романах «Темнота» Уласа Самчука та
«Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина**

Доля Уласа Самчука склалася так, що 60 літ він вимушений був жити далеко від України. Окремою сторінкою творчості письменника стала його післявоєнна проза. У післявоєнній Німеччині він почав свою другу трилогію «Ост», над якою працював в Канаді близько сорока років. Вже 1948 року вийшов перший том «Осту» — «Морозів хутір», другий — «Темнота» — 1957, третій — «Втеча від себе» — 1982 року. На чужині Улас Самчук і помер. З 1991 року письменник повертається на рідну землю як класик української літератури [1].

Подібне дещо раніше сталося з Олександром Солженіциним — російським письменником, лауреатом Нобелівської премії. Він, як і Улас Самчук, походить із селянської родини, також був вимушений жити за кордоном, тільки з іншої причини. В Парижі у грудні 1973 року вийшла його книга «Архіпелаг ГУЛАГ», що послужило підставою для численних образ в радянській пресі, звинувачень автора у зраді батьківщині, позбавлення громадянства, насильного вигнання з країни.

Серед творчих здобутків цих письменників — трилогія «Ост» Уласа Самчука й «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина, в яких піднята тема таборів і в'язниць радянських часів — твердині тоталітарної системи.

На думку літературознавця Степана Пінчука, ніхто, крім Самчука, не міг би написати епопеї «Ост». Чому? Та тому, що ні в кого з працівників пера, що опинилися в діаспорі, не було такої, як у нього, біографії. Не говоримо вже про талант [2]. У кожному з трьох томів «Осту» відтворена важлива віха української історії ХХ століття. У першому томі «Морозів

хутір» розповідається про події української революції 1918—1919 років. Роман «Темнота», друга частина трилогії, охоплює період від кінця громадянської війни до початку другої світової війни. В заключній частині епопеї — «Втеча від себе» — дія відбувається на європейському та американському континентах упродовж сорока післявоєнних років. У сукупності це і складає широку художню панораму, в якій автор дивиться на проблеми України як на явище європейське й глобальне. Степан Пінчук твердить, що Улас Самчук, йдучи «трошечки позаду епохальних подій», мав «можливість художньо узагальнити ці події в умовах відносно спокійної літературно-мистецької праці» [3].

Без його перебування на Східній Україні (1941—1943 рр.) було б немислиме написання другої частини «Осту» — роману «Темнота». Саме в ньому Улас Самчук осмислює тему ГУЛАГу і першопричини трагедії рідного народу в період більшовицьких «експериментів». Письменник пожив у рідному оточенні, вивчаючи дивний для себе світ, побачив те, що було для нього відоме тільки з преси, з розповідей очевидців.

«Темноту» Уласа Самчука та «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина відносять до т. зв. «таборової літератури». Вся вона (мемуарна і художня) — це своєрідні документи, що дають підставу для роздумів про історичний шлях, про природу суспільства, про природу самої людини, яка найвиразніше проявляється саме у надзвичайних умовах, якими й були сталінські табори.

Уласа Самчука, на відміну від Олександра Соженіцина, цікавили не стільки політика, скільки об'єктивний плін історичного буття народу, котрий він старанно досліджував на основі власних спостережень, розповідей в'язнів, які чудом вирвалися з таборів і опинилися на Заході. Він прагнув осягнути перипетії українців у широкому філософському аспекті. Автор тяжіє до принципу монументального історизму. На думку С. Пінчука, «Темноту» повинен би прочитати увесь цивілізований світ, бо в ній чи не вперше (поряд з творами І. Багряного) розкривається найтрагічніша сторінка світової історії ХХ сторіччя, сторінка, яка розпочалася жовтневим переворотом 1917 року і, по суті, не закінчилася ще й досі [2, 13].

Символічною стала вже назва роману. Адже темнота — це уособлення всього страшного, трагічного, темного, що принесла радянська влада. Це і жахливі наслідки

громадянської війни, і становлення панування більшовиків, і утворення перших колгоспів, і розкуркулення, і голодомор 1933 року, і перші в Радянському Союзу масові політичні процеси.

У романі «Темнота» продовжують діяти провідні персонажі епопеї — родина Морозів. Серед них на першому плані — Іван Мороз. Автор наділив його величезною віталістичною силою, діловитістю і зобразив як національний тип українця ХХ століття. В концепції Уласа Самчука Іван Мороз втілює в собі невмирущість нації. Він був далеким від політики, хотів тільки одного — господарювати на своїй землі. Велику роль у формуванні світосприйняття цього персонажа відіграв хутір Ліплява: «Нема тут місця, до якого б не торкалися підшви його ніг, нема стеблини, щоб її не бачили його очі. Півсотні років невтомної, твердої, від зорі до зорі, праці його і батька. Ріки пролитого справжнього, творчого, мужицького поту. Тут він побачив світ. Тут родились його брати і сестра. Тут він ріс. На його очах вибувало це чудове, зелене, повне диво. Ті будови, ті дерева, той сад, те поле, той луг. А скільки сміху, співу, щастя. А скільки добрих людей, прекрасних планів, барвистих надій» [4, 22].

Проте недовгим було те щастя, не судилося здійснитися «прекрасним планам» і «барвистим надіям». На початку масових репресій у зв'язку з колективізацією Івана Мороза заарештували.

Улас Самчук, спираючись на розповіді очевидців, докладно описує всі в'язничні тортури, через які проходили «вороги народу». Читаємо в «Темноті»: «Іван знає, що це місце на тутешньому жаргоні зветься «стулом». Він також знає, що в цьому будинку таких «пунктів» більше: і «вертящаяся лестница», і «приятное с полезным», і «вафлі», і «курорт», і багато подібного, де живих людей «колють», «оформлюють», «обертають в лепьошки», і де вони вербують, «переживають муки творчости».

Уже самі ці назви говорять самі за себе. Їх винахідники, очевидно, дуже пишні із своїх винаходів. Сукати з людей мотуззя — чи ж може бути ще приємніше заняття і більша насолода? Іван, зрештою, все це знає і навіть перестає дивуватися» [4, 103].

Для слідчих Іван Мороз не просто куркуль, який спалив свій сад і свій хутір. Він — «бандит», тому що підтримує зв'язки з «бандитом» Миколою Водяним і «відомою бандиткою» Тетяною Мороз. Промовистою для концепції

героя в Самчука є неординарна поведінка Івана Мороза у в'язниці. Він мовчить, начебто байдуже слухає і дивиться байдуже. У нього душа мовчить, розум мовчить. В такі хвилини Мороз перебирає в уяві своє минуле, згадує землю, небо, простори, батьків, братів, їхню драцю, всеношну у церкві, роки юнацтва, і співи, і кохання. Йому гарно і радісно. А там великі події — військова служба, війна, полон. «І нарешті він вертається. Якась бездонна прірва виринає далі перед внутрішнім зором. За ним бігають, полюють, відбирають землю...І питання: що я злочинного на цій землі вчинив? Думкою, ділом, наміром? Ах, класи, ах, Маркс, ах, Ленін? О! О! Як знайти слова? Щоб висловити вас і щоб ви збагнули. І щоб вас проклясти з роду в рід, і матір ту, що вас виносила, і ту землю, що не провалилася під вами. О, ви! О, ви! Тупий біль, фізичний біль від напливу люті виповнює усе Іванове нутро» [4, 96].

На перший погляд далекий від політики, Мороз одначе добре розуміє: його гріх перед новою владою полягає в тому, що він і його батько, і його дід і прадід — працівники землі. Зрозуміли це і ті, хто катував Мороза цілий рік, щоб він скорився або вмер. Зрозуміли, що він не бандит, а прямий і непохитний класовий ворог. До того ж активний не шпіднажем і не саботажами, а своєю природою. Завдяки великій життєвій силі Іван не скорився і не вмер, тільки щось у ньому заглохло. З в'язниці Івана Мороза визволив брат Андрій, на той час уже відомий український письменник. Іван став ще більш мовчазним, не втручався в розмови, а тільки слухав. Єдине, чим він подумки марив, відчуваючи навіть запахи, — це образ рідного місця. І коли йому запропонували очолити радгосп у рідній Ліпляві, він погодився, не роздумуючи. Мороза цікавили тільки земля, тільки праця на ній. Письменник не вербалізує в тексті його ставлення до більшовиків, до радянської влади, до системи, до голодомору. Мороз не звик до гучних слів та й політичних переконань ще не виробив, не було для селянина й офіцера спочатку в цьому потреби. Оцінки подіям, які відбуваються в країні, дають інші. Навіть чекісти (Петров), сповідаються перед Морозом. Одне з таких узагальнень звучить цинічно і провокаційно: «Що ж тут таїти...Йдемо назустріч голодові циклічно-континентального розміру, всім це ясно, у людей би били на сполох, а у нас вчаділи і мовчать, мов сови. І інакше не може бути. Діти містечкових продавців оселедців, вироджених попів, здохлих

поміщиків взялися перероджувати світ! Геніально! У нас звикли всяку гниль і дур величати...» [4, 211]. А Іван Мороз мовчить, твердо мовчить і думає тільки про землю, небо, вітер. Два роки він очолював радгосп, домігся помітних успіхів. Озброєний цифрами і проектами, він особисто спілкувався з начальником ГПУ Перезвоновим, у Харкові — з Балицьким, у Києві — з Петровим. Головне, він має діло зі землею, сіє хліб, робить діло і зберігає надію, проте залишається для нової влади куркулем, а значить — ворогом.

Будучи людиною діла, прагматиком, Іван Мороз для того, щоб виконувати свої обов'язки, змушений був виявляти конформність, яка його не врятувала від другого арешту. Він знову «шпигун», «саботажник», «бандит». Знову все спочатку. Проте і на цей раз він не бачив сенсу боротися. Вирок — десять років ув'язнення в далеких «исправительно-трудовых лагерях».

Іван Мороз потрапив у Воркутинський край, де через декілька місяців влада знову згадала про куркуля Мороза. Йому, досвідченому господареві і керівникові, за наказом самого Ягоди доручили керівництво великим ділом. «Правоохоронець» по-фарисейськи лестить в'язневі: «У нас тут діло, потребуємо людей...І велике діло. Ухт-Печорський комбінат — нафта, вугіль, ліс, будова залізниць, доріг, міст, освоєння білих плям. Завдання гідне ваших здібностей, Мороз, і я певен, ви не будете до нас в претензії за деякі турботи, вам спричинені. До вашого розпорядження прийде п'ятнадцять тисяч робочої сили, а згодом, за планом,— тисяч сімсот-вісімсот. Понад триста тисяч квадратних кілометрів простору...

— Спробуємо,— каже Мороз» [4, 277].

Щоб вижити в нових умовах, він виявляє себе здібним, ініціативним господарником. Через деякий час Мороза уже знають у Москві, він особисто спілкується з начальником ГУТАБу, наркомами, про нього навіть розпитує в брата Андрія сам Сталін. Івана випробовують комфортом: у нього особистий автомобіль, літак, будинок, як палац, закохана жінка. Він тепер живе не як політичний в'язень, а як начебто господар над людьми і над землею, багатою на нафту. Але, намагаючись пристосуватися до нелюдського режиму, він сам став жертвою тоталітарного монстра.

Подвійне життя Мороза виявляється в особливостях розповідної манери У. Самчука. Автор в уста героя вкладає

скупі фрази, що стосуються виробництва, організаційних відносин між людьми. Він не відтворює внутрішніх монологів Мороза, в яких той міг би міркувати про своє становище, духовний стан. Іван — керівник-в'язень — начебто боїться навіть подумки щось сказати, оцінити. Цю функцію перебирає на себе наратор, який вдається до невластивої прямої мови, до т. зв. двоголосого слова. Ось, наприклад, як вводиться читач у внутрішній світ роздвоєного, але насправді цілного героя: «І та велична, дика музика всесвіту, та сила руху наповнюють Мороза почуттям власної сили і великості. Він почуввається в самому центрі великого, розкритого кратера ще небувалого в історії людства вулкану божевілья. Але Мороз вже знає, що його година вибила. Йому поволі починає прояснюватись, що наближається дев'ятий вал цих неймовірних подій. Цим і пояснюється пустка довкруги нього» [4, 492].

Як бачимо, Івана Мороза ніколи не влаштувала духовна атмосфера тоталітарного суспільства. Весь час йшла в ньому мовчазна боротьба зі самим собою, яка на людях була непомітною, проте в душі Мороза точилася постійно. А ще виявилось, що праця не на землі вільної незалежної батьківщини, а на землі чужої тоталітарної держави не може принести щастя та задоволення навіть справжньому трудівникові-господарю.

Іван Мороз, духовні зміни в якому читач спостерігає від його молодості до глибокої старості, залишається головним героєм і в третій частині трилогії — романі «Втеча від себе». Безмежно люблячи українську землю, він стає вимушеним емігрантом. З його світоглядом, характером, вольовими якостями — це єдина можлива форма протесту проти тоталітарного режиму.

На відміну від Уласа Самчука, Олександр Солженіцин сам пройшов крізь ГУЛАГ. У лютому 1945 року 27-річний капітан-артилерист був заарештований за критику Сталіна і засуджений на вісім років. Вийшов на волю 5 березня 1953 року. Доля обрала його в літописці таборового архіпелагу. Солженіцин зізнався: «Страшно подумати, що б я став за письменник (а стал бы), если б меня не посадили».

Епічний твір про табірний світ він задумав навесні 1958 року. Вироблений тоді план зберігся в основному до кінця: роздуми про тюремну систему й законодавство, відтворення картин слідства, суду, етапів, життя в таборах, на засланні й душевних змін за в'язнично-таборові літа. «Архіпелаг

ГУЛАГ» — вершина творчості письменника, в якій з найбільшою повнотою реалізувався його творчий дар і працьовитість.

Підзаголовок книги — «спроба художнього дослідження». Після появи в «Новом мире» (1962, №11) оповідання «Один день Ивана Денисовича» Солженіцину почали надходити листи від в'язнів сталінських концтаборів. Дописувачі ділилися спогадами про пережите ними в роки беззаконня і масових репресій. Із тисяч спогадів свідків тих страшних часів автор відібрав дві з половиною сотні та використав їх у тритомному творі «Архіпелаг ГУЛАГ». «Эту книгу, — свідчив автор, — непосильно было бы создать одному человеку. Кроме всего, что я вынес с Архипелага — шкурой своей, памятью, ухом и глазом, материал для этой книги дали мне в рассказах, воспоминаниях и письмах — (перечень 227 имен). Я не выражаю им здесь личной признательности: это наш общий дружный памятник всем замученным и убитым» [4, 9]. Використаний в «Архіпелазі» творчий метод М. Геллер порівнює з технікою соціологічного дослідження [6, 64].

На думку польського літературознавця Л. Суханека, цей твір має елементи повісті, документальної хроніки й автобіографії. Не будучи твором художньої прози, він став явищем літературним. Про це свідчить позиція автора, який не ховається за сухою й об'єктивною реальністю та її подіями. Часто звучить голос автора як в описі подій, так і в їх прямій оцінці. Залежно від теми зображування, оповіді читач відчуває пафос поваги, болю, гніву чи сарказму [6, 70].

На відміну від «Темноти» Уласа Самчука, в «Архіпелазі ...» Олександра Солженіцина багато автобіографічного — особистих вражень, істотних міркувань про сталінську дійсність. Все це поступово укладається в захоплюючу, хоча й скупу історію душі нашого сучасника, в емоційну розповідь про те, як одна молода людина стала, за розумінням його катів, «антисоветчиком», письменником, який здивував світ як дослідник ГУТАБу.

І хоча в «Архіпелазі» дуже багато персонажів, проте саме постать автора несе на собі головну вагу гігантської конструкції, виконує протягом трьох томів обов'язки оповідача. Солженіцин послідовно розвиває класичну традицію автобіографічного розповідного жанру, відверто на різних рівнях і в різних виявах відтворює найбільш характерні

особисті риси самого автора. Так розкривається його концепція героя в екстремальних ситуаціях.

Письменники і мемуаристи, які писали про страшні роки ГУТАБу, починали відлік всенародної трагедії з власного арешту. Це цілком природньо для людини, її психології. Олександр Солженіцин також зауважує, що на цей таємничий Архіпелаг потрапляють через арешт: «А те, хто идут туда умирать, как мы с вами, читатель, те должны пройти непременно и единственно — через арест» [5, 13]. Проте відразу додає, що його книга не буде спогадами про власне життя. На відміну від українського письменника, Олександр Солженіцин, описуючи в'язничні тортури, спирається все-таки на власний досвід. Підсумовуючи цю розповідь, він пише: «Надо ли перечислять дальше? Много ли еще перечислять? Чего не изобретут праздные, сытые и бесчувственные? Брат мой! Не суди тех, кто так попал, кто оказался слаб и подписал лишнее...» [5, 109].

В описах допитів і знущань у радянських слідчих камерах, у характеристиках типів поведінки в'язнів, О. Солженіцин мав уже попередників, зокрема, І. Багряного з його романом «Сад Гетсиманський».

У творах українського і російського прозаїків, між якими часовий проміжок у 20 років, чимало різоче подібних картин і поведінкових варіантів. Це зумовлене подібністю досвіду авторів, однотипністю советських тюрем і таборів, у яких перебували автори в той самий період. У такій же ситуації знаходився і збірний центральний образ Уласа Самчука у романі «Темнота».

Але твори У. Самчука і О. Солженіцина ближчі між собою фабульно, образом світу, структурою хронотопу.

І в «Темноті» Уласа Самчука, і в «Архіпелазі ГУЛАГ» Олександра Солженіцина на очах читачів складається як гігантське художньо-публіцистичне узагальнення образ ГУТАБу, а якщо ширше — образ тоталітарної системи, що народила його. Він особливо вражаючий ще й тому, що постійно росте, змінюється в калейдоскопі все жахливіших перетворень. Цей образ важко уявити без слідчих, «наших мучителей», «голубых кантов», як їх називає Солженіцин. «Они по службе не имеют потребности быть людьми образованными, широкой культуры и взглядов — и они не таковы, — стверджує російський письменник. — Они по службе не имеют потребности мыслить логически — и они не

таковы. Им по службе нужно только исполнение директив и бессердечность к страданиям — и вот это их, это есть. Мы, прошедшие через их руки, душно ощущаем их корпус, донага лишенный общечеловеческих представлений» [5, 132-135]. Ці руки «відчув» на собі й герой Уласа Самчука Іван Мороз: «Бандит!»— крикнув Рокита. — «Сволоч! Шпигун!»— кричав Шустер. — «Гад! Ворог народу! Погромщик!»— сипалось на Івана з усіх боків. — «Ми ось краще порухаймо тому ангелові ребра, перевірмо печінки й селезінки, вичистім зуби, і тоді він піде просто до раю і не буде до нас у претензії». — «Не погоджуюсь!»— кричав Клімов. — Геть рай! Можемо і без того зробити йому багато радості!» — «Твоя пропозиція?»— швидко питає Рокита. — «Пункт номер два!» — «А що ти на це, товаришу Шустер?»— «Я за!» — «Усі за?»— кричить Рокита. — «Усі!»— відповіли хором» [4, 100-101].

Від сторінки до сторінки, від розділу до розділу, через усі три томи «Архіпелагу» росте, насуваючись на читача, мучить голодом та холодом, каторжною працею образ ГУТАБу. Але з тих самих сторінок, у тих же розділах піднімається йому назустріч Людина, яка не скорилася потворі, не зламалася ні фізично, ні морально, ні душевно.

«Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина ніби звинувачувальний вирок тоталітарній системі, побудований за наслідками самовідданої, цілеспрямованої і цілком кваліфікованої роботи. Виконуючи її, автор виступив і в ролі слідчого, і в ролі прокурора, і в мантиї судді, залишаючись водночас першим свідком звинувачення, а також одним з багатьох потерпілих. На його думку, «не отдельные черты, но весь главный смысл существования крепостного права и Архипелага один и тот же: это общественные устройства для принудительного и безжалостного использования дарового труда миллионов рабов. Шесть дней в неделю, а часто и семь, туземцы Архипелага выходили на изнурительную барщину, не приносящую им лично никакого прирбытка. Им не оставляли ни пятого, ни седьмого дня работать на себя, потому это содержание выдавали «месячиною» — лагерным пайком» [5, 129].

Олександр Солженіцин, на відміну від Уласа Самчука, не тільки репрезентує світові гулагівські жахи, він сміливо й рішуче атакує підвалини комуністичної ідеології та державної політики в післяжовтневі дні, трактуючи ГУТАБ прямим

наслідком жовтневого перевороту. Він не мовчить, як Іван Мороз, а, звільнившись від дурману сталінського культу, звертається в диспутах у в'язниці, в таборі до проблем літератури, долі прибалтійських народів, нашого українського народу.

Солженіциним на всьому шляху крізь пекельні прірви Архіпелагу рухає надія на воскресіння. Він створив грізно-трагічний Реквієм і тим самим виконав покладений на нього святий обов'язок. Але не тільки в цьому виявляється заслуга письменника. Так, книга, створена ним, стала єдиною в своєму роді й по сьогоднішній день найбільш повною «енциклопедією» Архіпелагу. І хоча Улас Самчук першим звернувся до табірної теми, за Олександром Солженіциним залишиться подвиг дослідника пекла, яке називається ГУЛАГом.

Найважливіше в романі «Темнота» Уласа Самчука й «Архіпелазі ГУЛАГ» Олександра Солженіцина — звернення до совісті — пам'яті народу, до совісті — пам'яті кожного з нас заради очищення боєм.

Література:

1. Пінчук С. Улас Самчук // Літературна Україна. — 17 січня 1991.
2. Волинські дороги Уласа Самчука. Збірник. Упорядник Ярослав Поліщук. — Рівне: Азалія, 1993.
3. Пінчук С. Улас Самчук та його роман про голодомор 33-го // Самчук У. О. Марія. Хроніка одного життя: Роман. — К.: Радянський письменник, 1991. — С. 177.
4. Самчук Улас. Темнота. Роман у 2-х частинах. Українська Вільна Академія Наук у США. — Нью-Йорк, 1957. — С. 22.
5. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. I. — М., 1991. — С. 9.
6. Suchanek L. Alexander Solzhenicyn pisarz i publicysta. - Kraków, 1994. - S. 64.